אתר דעת - מכללת הרצוג

המלחמות בארץ כנען

קודם הכיבוש הישראלי

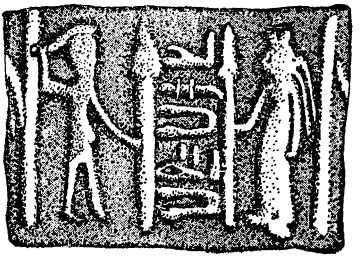

www.daat.ac.il

גיאוגרפיה ואסטרטגיה בתולדות ארץ־ישראל

מאת: ש. ייבין

ארץ־ישראל כראש־גשר ופרוזדור־מעבר בין יבשות

יש דברים שהם בבחינת מוסכמות שאין חולקים עליהן; אף־על־פי־כן מן הראוי לפתוח גם במודעת נדושה, אם אך עשויה היא לשמש יסוד לפרשה הנדונה. במקרה דנן יש להתחיל במוסכמה ודאית וברורה ממין זה: תולדותיה של כל ארץ תלויות במידה רבה במבנה הגיאוגרפי, ובמקומה המיוחד לה במסגרת שכנותיה מסביב. ארץ־ישראל אינה יוצאת מן הכלל בנידון זה. היא שוכנת בנקודת צומת עולמית, במקום שנפגשות בו שלוש היבשות של העולם הישן והקדום, באזור שהיה ערש הקדמה האנושית; טיבו וטבעו יעדו איזור זה להיות מולדת לתרבויות הקדומות של האדם, משניצב לראשונה על דרך ההתפתחות השכלית והרוחנית. מטעם זה פקדוה בזה אחר זה מאורעות סוערים אשר מנעו ממנה כל אפשרות של התפתחות שלוה ושקטה.

ארץ־ישראל שוכנת לחופו המזרחי של ים־התיכון, בשלישו הדרומי, כלומר היא נמצאת בקצה הדרומי־המערבי של אותה רצועת אדמה פוריה, המשתרעת כחצי־גורן על גבול הגוש המַסִיבִי של חצי־האי ערב, שהוא צחיח ומדברי בעיקרו. רצועה זו הכתיר ההיסטוריון האמריקאי ג׳ימס הנרי ברֶסטֶד בכינוי ההולם אותה עד להפליא־״הקשת הפוריה״. היא משתרעת מחופו הצפוני של מפרץ־פרס (ממזרח לחצי־האי ערב) אל עבר צפון־מערב, לאורך בקעות הפרת והחידקל (מֶסופוֹטמיה), פונה מערבה (סוריה הצפונית), ויורדת משם לצד דרום־מערב, לאורך חופו המזרחי של ים־התיכון (סוריה וארץ־ישראל), ומסתיימת סמוך לחופו הצפוני של ים־סוף (ממערב לחצי־האי ערב).

ארץ־ישראל שוכנת איפוא, לאושרה או לאסונה, במקום שהיה מאז ומתמיד ראש־גשר ופרוזדור־מעבר מאפריקה לאסיה ולאירופה, ובהיפוך. מדרום־מערב, בקצה הצפוני־המזרחי של יבשת אפריקה משתרעת בקעת הנילוס, מצרים המדינה, אחת מנקודות המוקד של התרבות הקדומה ומהארצות הראשונות שבהן התפתחה מדינה מרכזית חזקה, אשר נעשתה בתקופות מסוימות מעצמה עולמית. מצפונה, מצפונה־מזרחה ומצפונה־מערבה יושבות מסופוטמיה, סוריה הצפונית ואסיה הקטנה, שבהן־ובעיקר בזו הראשונה – נמצאת נקודת המוקד האחרת של התרבות הקדומה, ובכולן התפתחו, לפרקים זו בצד זו ולפרקים זו אחר זו, מדינות גדולות ועצומות, שאף הן היו מעצמות עולמיות (לפי מושגי הזמן), מפרק זמן למשנהו: בבל, אשור, מִיתַנִי ומדינת החתים.

עיין הערות בעמ׳ 10–11.

www.daat.ac.il

ראש־גשר כיצד? משיצאו המצרים, בכל תקופה מתקופות תולדותיהם הארוכות למסע־מלחמה על הארצות השוכנות על גבולם מצד צפון־מזרח, היו צריכים תמיד לפיסת ארץ אוהדת, שתשמש להם מקום אחיזה ונקודת מנוחה לאחר מעבר מדבר סיני, וגם תחנה להכנות אחרונות לקראת קרבות באסיה. אכן שימשה הארץ, וביחוד פינת דרום־מערבה, הנגב, ראש־גשר כזה, למן ימי יַעַחְמֶס, הראשון לכובשי השושלת הי־ח (1570 – 1303 לפסה־נ בקירוב), ועבור על תקופת שלטונו של בית־תלמי, ומאוחר יותר המַמְלוּכִים, ועד ימיהם של מוחמד עַלִי ואברהים פחה (1831 – 1840 לספה־נ).

ופרוזדור מעבר כיצד? מימיה לא היתה ארץ־ישראל עתירת נכסים חומריים במידה כזאת שתשמש פתיון כיבושים בפני עצמה. ערכה היה רק בזה, שבה עברו הדרכים היחידות אשר הובילו אל ארצותיהן של מעצמות המזרח האחרות, בצפון סוריה, בבקעות הפרת והחידקל, באסיה הקטנה ומעבר להן.

תרבויותיהן של מדינות אלה היכו גלים על סביבותיהן בדרכי שלום ומלחמה; וארץ־ישראל שימשה כמעט תמיד זירת ההתנגשויות הללו, והיוֹרָה הרותחת שבה הומסו כולן, נתערבבו, נתמזגו והטביעו את חותמן על דמותה ויצירתה של ארצנו.

ולא זו בלבד. רצועת הקשת הפוריה, שדובר בה לעיל, מגיעה בארץ־ישראל רק כדי רוחב של 150 ק״מ. ממזרח לה – המדבר, או יותר נכון הערבה הערבית־הסורית, הצחיחה בקיץ והמצמיחה עשב מרעה בחורף ובאביב, מקום נדודים לשבטי רועים ושוסים מקדמת־דְנא. ממערבה – ים־התיכון המזרחי, הפתוח לסוחרים ולשודדי־ים מחופי האיים האיגיאיים, אסיה הקטנה, קיפרוס, סוריה ומצרים. מתנפלים ומבקרים ממזרח וממערב הניחו את רושמם בארץ־ישראל, והשפיעו לא מעט על מהלך תולדותיה.

תנועות מעבר והשפעות זרות אלו ניכרות בארץ־ישראל ובשכנותיה למן הימים הראשונים, עוד לפני התחלת התולדה הכתובה של המזרח התיכון. אם נמצאים בקברות פְּרַהיסטוריים במצרים כלי אוֹבְּסִידְיָאן, שמקורם יכול להיות רק באיי הים־האיגיאי או בהרי ארמניה, ברור הדבר שהחומר הזה הגיע למצרים רק באמצעות סחר־החליפין שעבר דרך ארץ־ישראל. האבן התכולה (לָאפִיס־לַאזוּלִי) יכלה אף היא להגיע למצרים בתקופה זו רק מפרס, וכמובן דרך ארץ־ישראל. כלי־חרס מטיפוס ידוע, שמוצאם כנראה ממצרים התחתונה, פשטו ועברו עד סוריה המרכזית, בודאי דרך ארץ־ישראל. מַלַכִּית מסיני הגיעה לבבל רק דרך ארץ־ישראל. ובארץ עצמה, אף אם לא נמצאו עד עתה חומרים שהובאו ממרחקים, הרי ניכרים בה עקבות השפעות תרבותיות ממצרים, מצפון־סוריה ואף מתורכיסתאן הרחוקה, בכלים, במוטיבים עיטוריים ובסגנוני בניה.

הדרכים הראשיות שבארץ־ישראל

מסחר חומרים זה בימי שלום וההשפעות התרבותיות, שבאו בעקבותיו, או נישאו על גלי הגירת שבטים ועממים שהעפילו להיאחז בארץ בכוח הזרוע, לא עבר בתוהו לא־דרך. הם היו צריכים לנתיבות מסוימות וסלולות; ואף נתיבות אלה מותנות במבנה פני־הארץ.

www.daat.ac.il

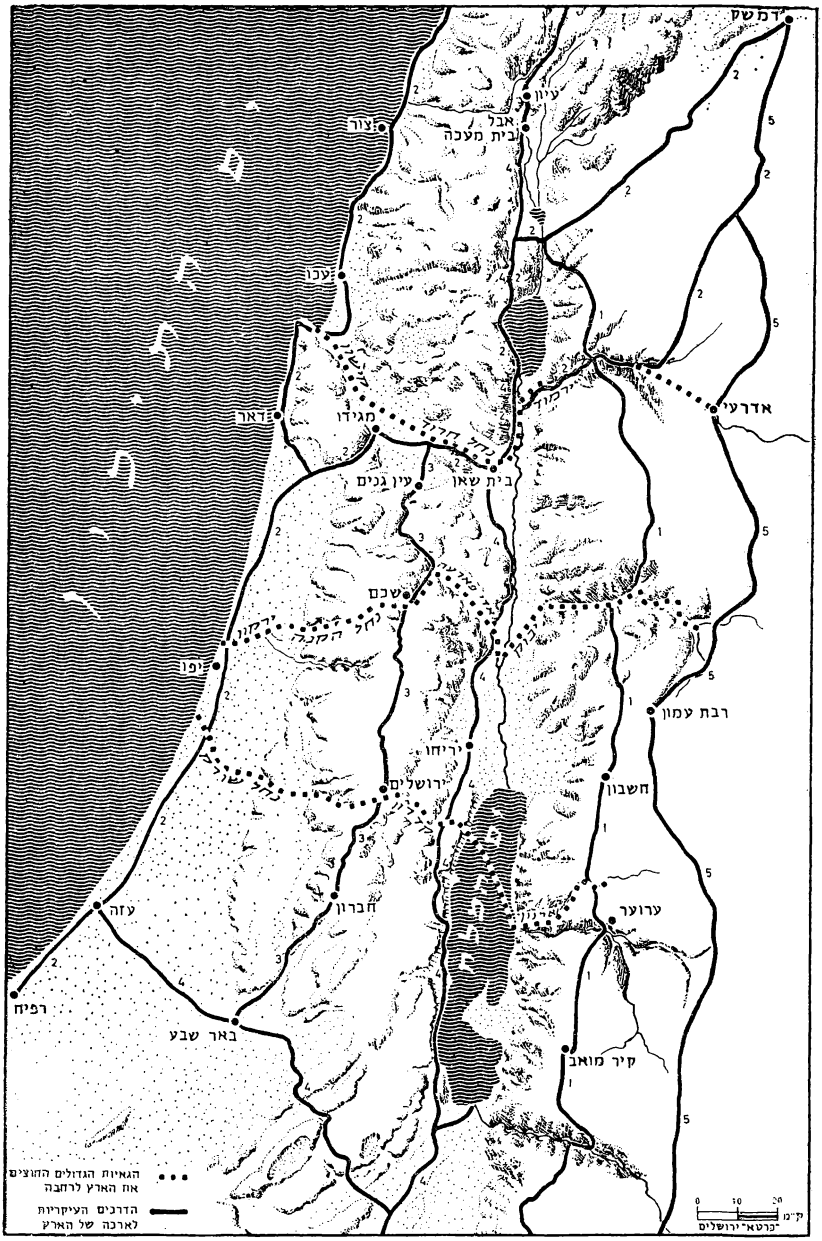

ציור 1 : עורקי התנועה הטבעיים וההיסטוריים של ארץ־ישראל

דרכי השתי של ארץ־ישראל

בראש וראשונה נודעת כאן חשיבות עיקרית לדרכי־האורך, או דרכי־השֶׁתי, של הארץ. בין אלה מקום בראש לשתי דרכים שחשיבותן לא פגה עד היום. האחת – בקצה המזרחי של הארץ, ממש על הגבול בין המדבר והתחום הנושב. זו היא הדרך הידועה היום בשם "צַרב אל־חאג'", כלומר דרך־החגיגה (העליה לרגל למכה), שבה עוברות אורחות עולי־הרגל המוסלמים למֶדינה ולמכה, ובה סלולה היום מסילת הברזל, המקשרת את דמשק אל מעאן ומֶדינה בדרום. שיירות התקופה הביזנטית הלכו בדרך זו ומימי המוסלמים הפכה לדרך ראשית יחידה. כבר בני־ישראל עברו בה בדרך מסעם ארצה כשסבבו את מואב (דרך זו מסומנת במס' 5 בציור 1). דרך אחרת שעברה בעבר־הירדן המזרחי ותפשה את מקומה של זו היא: דרך־המלך, שעברה לאורך השדרה האמצעית של רמת עבר־הירדן המזרחי, דרך בצרה, עֲרוֹעֵר, דיבוֹן, מֵידְבָא, חשבון, יַעְזֵר, רמות־גלעד, גֶרֶש, לצפון־הגולן ולדמשק. שרידים ארכיאולוגיים מעידים על־כך, כי באלף השלישי לפסה"נ היתה דרך זו עורק התחבורה הראשי במזרח הקדמון בין הצפון והדרום[1], והֵדֵי העובדה הזאת נשמעים גם במקרא (בר' פרק יד) בפרשת מסע המלחמה של ארבעת המלכים מארצות הפרת והחידקל אל דרום ים־המלח[2]. סיבות היסטוריות שונות, שבחלקן עדיין אינן ברורות כל צרכן, הפסיקו את התנועה בדרך זו בראשית האלף השני לפסה"נ; ואולם עם עלייתם של הנַבַּטִים במאות האחרונות לפסה"נ חזרה דרך זו למלא תפקיד חשוב ועיקרי בתולדות המזרח הקדום[3] (דרך זו מסומנת במס' 1 בציור 1).

דרך־שֶׁתִי שנודעת לה חשיבות בינלאומית עוברת לאורך שפתה השניה של הרצועה הפוריה בארץ־ישראל, במערב הארץ, הלא היא הדרך שהרומאים היטיבו לכנותה בשם "וִיָא מָארִיס" (via maris). זה בודאי תרגומו של שם שהיה רוֵח במקום: דרך הים, שכן זכר לה נמצא רמוז בפסוק שבמקרא (שמ' יג, יז). ראשיתה על גדות הנילוס, והיא עוברת על פני מדבר סיני ולאורך השפלה והשרון (בכמה סעיפי־דרכים), קרוב לחוף הים ולרגלי רכס ההרים[4], עד שהיא מגיעה אל רכס הכרמל. שם היא נפרדת לשני ראשים: האחד נמשך לאורך חוף הים, לעכו ולערי החוף הפיניקיות (צור, צידון, בירות ואילך), והשני נָסַב לצד צפון־מזרח, דרך מעבר נחל עירון (ואדי עַארַה), עמק־יזרעאל וערבת־הירדן, ומשם בכמה סעיפי־דרכים: הסעיף האחד במעלה הירמוך, דרך הגולן לדמשק, והאחר לאורך חופיו המערביים של ים־כנרת, במעלה הירדן, דרך גשר בנות־יעקב, אף הוא לדמשק. משם ממשיכה הדרך לתדמור ולארם־נהריים מזה, ולסוריה הצפונית ואסיה הקטנה מזה (דרך זו מסומנת במס' 2 בציור 1).

גם דרך זו בודאי עתיקה נושנה היא, אך זכרה בא בתעודות שונות רק החל מאמצע האלף השני לפסה"נ ואילך[5]. החל מאז עברו בה כל כובשיה העיקריים של ארץ־ישראל, החל מתֻחוּתִימֹס הג' ממצרים (1479 או 1468 לפסה"נ) וכלה באלנבי הבריטי (1917/18 לספה"נ).

מלבד דרכים עיקריות ובינלאומיות אלו יש להזכיר עוד דרך אחת שנודעת לה רק חשיבות שניה במעלה, ובעצם שימשה רק את התנועה והצרכים המקומיים של ארץ־ישראל גופה, הלא היא הדרך העולה מבאר־שבע שבדרום, לאורך פרשת המים של

www.daat.ac.il

הרי יהודה ושומרון, דרך חברון, ירושלים, גופנה, שכם ובית־הגן (ג׳נין). חלקה של דרך זו מצפון לירושלים היה מקום התורפה של ממלכת יהודה לעתים קרובות, ובו עלו על העיר מלכי אשור[6] ובבל, ובראשית המרד החשמונאי גם צבאות הסלבקיים. בנתיב מרכזי זה, משומרון דרך גופנה וגבעת־שאול, קרב אל ירושלים, לפי יוסף בן מתתיהו, גם צבאו העיקרי של טיטוס (דרך זו מסומנת במס׳ 3 בציור 1).

עוד דרך אחרת יש להזכיר והיא הדרך המובילה לאורך הערבה, למן מפרץ־אילת דרך הנגב, לעזה – מזה, ולירושלים – מזה (דרך זו על הסתעפויותיה מסומנת במס׳ 4 במפה). חשיבותה היתה גדולה בתקופות מסוימות; וסעיף ממנה עלה עד חופו הדרומי של ים־המלח, ומשם דרך יריחו לאורך עמק־הירדן, ודרך אָבֵל־בית־מעכה ועְיוֹן לבקעת חֵילַת־סוריה. חלק זה (מיריחו והלאה) שימש גם הוא דרך־משנה לתנועה בפנים המדינה.

זהו מזלג הדרכים בן חמש השיניים, המשתרע לאורכה של ארץ־ישראל. שיניו החיצוניות (ליתר דיוק, שינו החיצונית ממערב, ושתי החיצוניות ממזרח, כשהן מתחלפות זו בזו בתקופות ידועות), כבכל מזלג, הן העיקריות – דרכי התחבורה הבינלאומיות; ואילו הפנימיות – דרכי־עזר מקומיות בלבד, כשם שגם שיני המזלג הפנימיות דקות יותר ונודעת להן חשיבות משנה בלבד.

דרכי העֶרֶב של ארץ־ישראל

ועוד מוסכמה נדושה אחת. כרגיל, הרוצה להיכנס לבית אינו חותר מתחת לקיר או פורץ פרץ בחומה אל מול פניו ונכנס; לשם כך הניחו בוני הבית פתחים וכניסות, שדרכם באים אל הבנין פנימה. והוא הדין בארץ הרים וגבעות. מובן מאליו כי הרוצה יוכל על פי רוב לטפס על הצוקים, לעלות במעלה הסלעים, ולחדור אל בין ההרים; אלא שיְגיעה וטרחה זו מיותרות. בדרך כלל נוהגים אנשים לבוא אל בין ההרים בפתחים שהניח הטבע: במעלה הנחלים, או בנְקרות ובמעברות הנפתחים ביניהם והמובילים את העובר בם אל תוך השטח ההררי, אל הרמה או פרשת־המים.

וכאן יש לחזור אחורנית אל התקופות הגיאולוגיות הקדומות, קדומות הרבה לראשית התגלות האדם על פני האדמה. העולה במעלה נחל שורק, בין הרי יהודה, ועיניו פקוחות לקרוא את הסימנים אשר רשם הטבע על מורדות ההרים משני עברי הנחל, יראה סימני מדרגות שהיו לפנים חופי נחל איתן. ברור כי נחל רחב עז זרם כזה לא יכול לינוק את שְפָעַת מימיו מסביבות ירושלים. ואמנם, העולה עם מסילת הברזל עד בואו ירושלימה, והעובר את הרחוב הקצר המוביל מתחנת מסילת הברזל מזרחה, יִמָצא מיד סמוך לירידה אל עמק־יהושפט, הנפתח בקצהו המזרחי אל נחל קדרון. ואם יוסיף לרדת בנחל קדרון עד מקום הישפכו אל ים־המלח, יראה נכחו על חוף הים המזרחי את שפך הארנון, הבא מרמת עבר־הירדן המזרחי מן המדבר הערבי־הסורי. והנה שורת נחלים זו – הארנון (ים־המלח), הקִדְרון ונחל שׂורק – היתה לפנים נהר אחד, שבו זרמו שטפי מים כבירים מיבשת ערב, לפני התהוות הנִקְרָה העצומה העוברת כמעט בקו מקביל לחוף ים־התיכון, מסוריה בצפון ודרך ארץ־ישראל אל ים־סוף ועד אפריקה המזרחית.

www.daat.ac.il

נהרות עצומים לכל רוחבה של ארץ־ישראל המערבית והמזרחית גם יחד שטפו לפנים באפיקיהם המחוברים של היבוק (היוצא מן המדבר קרוב לרבת־עמון ומשתפך אל הירדן); וכן של ואדי פארעה (היוצא מצפון־מזרחה של בקעת שכם ומשתפך אל הירדן ממול ליבוק); ושל ואדי דיר־בַּלוּט (היוצא מדרום־מערבה של שכם), הוא נחל הקנה, פלגו של הירקון, המשתפך אל ים־התיכון – בשומרון; וכיוצא בזה של אפיקי הירמוך (היוצא מהרי החוֹרָן ומשתפך אל הירדן); נחל חרוד (היוצא מעין־חרוד ומשתפך אל הירדן) והקישון (היוצא מהרי אפרים ומשתפך אל ים־התיכון) – בדרום הגליל.

רק לאחר שנתהַוְתה השקיעה הגדולה הסורית־הארצישראלית־האפריקנית־המזרחית, נשברו ונתפצלו אפיקי הנהרות העצומים האלה וקיבלו את צורתם היום. הם הם המהוים את עיקרי דרכי העֲרָב לרוחבה של ארץ־ישראל וגם את הכניסות והפרצות, שדרכן חדרו מבחוץ או יצאו מבפנים צבאות תוקפים. כך החלה החדירה הפְּלִשתית אל הרכס ההררי של ארץ־ישראל המערבית דרך נחל שורק; וגם האשורים, בימי סַנְחֵרִיב[7], עלו על יהודה דרך בית־שמש, עֲזֵקה (במבוא נחל האֵלָה) ולכיש (על־יד בית־גוברין). ואילו עמק־יזרעאל היה שדה הקרבות, בה״א הידיעה, בארץ־ישראל, החל במלחמותיו של תְּחוּתְמֶס הג׳ המצרי וכלה במלחמות נפוליאון ואלנבי.

גם במקרה זה של דרכי עֲרָב קיימת מערכת מסועפת של דרכי־משנה לאורך נחלים שונים בהרי יהודה, אפרים והגליל. צומת חשובה מבחינה זו מהוה קבוצת הדרכים, המתרכזות בסביבת בית־גוברין, ומובילות משם לפנים הארץ, לדרום־מזרח – במעלה ואדי עַ׳פְּרָ (דרך לכיש העתיקה), למזרח – במעלה ואדי א־תֻּפַּאח (לחברון), ולצפון־מזרח (לבית־לחם ולירושלים). עוד בימי מלכותו של אסא ניסה זרח הכושי להתפרץ להר מצומת זה, ואחריו ניסה את מזלו סנחריב. גם צבאות הסלבקיים השתמשו במערכת דרכים זו, בימי החשמונאים, בעלותם על בית־צור; צבאות הורדוס עברו בה בעלותם על מתתיהו אַנְטִיגוֹנוֹס; ובימי מלחמת בר־כוכבא ניצלו הרומאים מערכת דרכים זו.

חשיבות מסוימת נודעת גם לעמק האֵלָה שהוא פתח אל פנים הארץ מן השפלה המרכזית לצד בית־לחם; בו נלחם דוד בגלית בהיערך הפלשתים כנגד צבאות שאול. בשנים האחרונות נתברר כי גם סרגון ניסה לפרוץ לירושלים בדרך זו ומשום כך עלה, בזמנו של חזקיהו (712 לפסה״נ), מאשדוד וכבש את עֲזֵקה[8]. חשיבות רבה יותר נודעת לעמק אַיָלון, שבו שני פתחים, האחד בשער הגיא (הכביש הראשי המוליך היום מתל־אביב ומיפו לירושלים), אשר בו עלו גם צבאות אלנבי על ירושלים, והאחר במעלה בית־חורון (בכביש המוליך היום מלטרון לרמאללה). פתח זה ידוע ממכתבי אל־עַמָּארְנָה שמתקופת שלטון מצרים בכנען[9], מן התיאור המקראי של כיבוש יהושע, ממלחמות החשמונאים הראשונים וממסעו של קֶסטיוס גָאלוס על ירושלים. דרך אחרת הוליכה באפיק היבש היום, הנמשך מאַנטיפַּטריס (ראס אל־עין) לגופנה. דרך נוספת הוליכה באפיק נחל אלכסנדר (מן השרון המרכזי אל בקעת דוֹתן). ולבסוף יש להזכיר את הדרך הישנה, שהיתה ידועה עדיין לפני דור אחד בשם צַרב אל־חַוָארנה על שם מובילי החיטה החורנית לנמל עכו. דרך זו הוליכה במעלה

www.daat.ac.il

נחל נעמן לבקעת בית־נטופה ומשם במורד ואדי פֶּגְ׳אס, אל מעברות־הירדן ואל הירמוך. אם נקבל את זיהויה של חנתון בתל אל־בדוִיה, אשר בבקעת בית־נטופה, יש לחשוב כי זוהי הדרך בה עברו גם סוחריו של בֶּרְנַבְּרְיַש הכַּשִּׁי, מלך בבל, וליד העיר הזו – חִ׳יַתָּנִי, הם נשדדו ונרצחו, כפי שהלז מתאונן באוזני מלך מצרים באחד ממכתבי אל־עמארנה[10]. אם נכונה קריאתו של המחבר בכתבי־המְאֻרוֹת[11], אפשר להוסיף עוד שתי דרכים לרשימת דרכי הערב. האחת – יוצאת מח׳רבת אל־מג׳דל בשרון, עוברת דרך שכם, ג׳נין, ואדי שֶׁבַּאש אל עבר־הירדן המזרחי, והשניה–עוברת מנחל שורק לירושלים דרך הר עֶפְרוֹן ומשם דרך לוז, עפרת בנימין, צָרְתָן, לעמק סוכות. שתיהן מקשרות את דרך־המלך לדרך־הים.

זו היא, איפוא, רשת הדרכים העיקריות והמשניות, הפרושה לאורכה ולרוחבה של ארץ־ישראל. ליד דרכים אלה צמחו והתפתחו ישובים של בני־אדם, ובעיקר במקומות שנמצא בהם, או סמוך מאוד אליהם, התנאי היסודי השני לקיום ישוב – מעינות מים[12].

בעיקר בפרשות הדרכים, במקומות שבהם הצטלבו והתפרדו דרכים שונות, בין דרכים ראשיות ובין דרכים משניות, תמצאנה נקודות המפתח העיקריות, מרכזי התרבות ומבצרי השלטון של תושבי הארץ או כובשיה בתקופות שונות של תולדתה הארוכה והמנומרת.

לאורכם של הדרכים־הנחלים תמצאנה לעתים שורות כפולות של מבצרים וצמתות מסחר ומלחמה המציינות גבול פוליטי ישן, כגון לאורך אשדות המערב של הרי יהודה, משני צדי הגבול בין יהודה ופלשת, או בחלקים שונים של דרום עבר־הירדן המזרחי, לאורך הגבול שלא היה קבוע בין ישראל מזה ובין מואב ועמון מזה.

כאן, בנקודות המפתח העיקריות האלה, סערו ותססו תולדותיה של הארץ בכל התקופות. לאורך נחל הבשור (ואדי עַזה) נגזר גורלה של הארץ בראשית הכיבוש המצרי (בימי יעחמס הא׳ ממצרים) ובימי מלחמת העולם הראשונה (1917 לספה״נ). סביבת בית־גוברין היתה נקודה מרכזית לא רק במלחמות הגבול בין בני־ישראל והפלשתים, אלא גם נקודת מפתח במלחמות בין היהודים וממשלות אשור ובבל ובימי המרידות נגד הרומאים. עמק־אילון, המציין אפיזודה דרמתית ביותר בכיבושו של יהושע בן־נון, שימש שדה־קרבות גם בימי החשמונאים וגם בימיו של אלנבי. מגידו, השומרת על הכניסה לעמק־יזרעאל המערבי מצד השרון, במוצא נחל עירון, היתה שדה־התנגשות למן ימי הכיבוש המצרי, באמצע האלף השני לפסה״נ, ולאחר־מכן בימי דבורה וסיסרא, יאשִׁיָהו המלך ופרעה נְכוֹ, ועד ימיהם של נפוליאון ואלנבי בדורות האחרונים; עד כדי כך שיחזקאל, ובעקבותיו המסורת הנוצרית, עשאוהולמקום התנגשות איתנים אחרונה לאחרית הימים.

המדבר והים

מן הראוי להדגיש עוד שתי נקודות. סכנת המדבר היתה צפויה תמיד לאנשי הארץ הנושבת. בשלהי האלף השני לפסה״נ, כבר החלו המואבים והאדומים להקים שורת מבצרים לאורך גבול המדבר, כדי לשמור את ארצם מפני פלישת פתע של נודדים[13].

www.daat.ac.il

שורות ביצורים אלה הורחבו וצומצמו במשך הדורות, הכל לפי מהות השלטון ומידת תוקפו, אך הם התקיימו בימי הנַבַטִים והרומאים ועד ימינו הגיעו.

סכנה שניה ארבה לתושבי הארץ מן הים; האניות בימי קדם היו קטנות הרבה מאניות זמננו, ועל כן היו יכולות להתקרב לחופים ולעגון במקומות רבים, שהיום אין לגשת אליהם בספינותינו הגדולות. לפיכך, היה גם מספר הנמלים בארץ רב יותר בימי קדם. כמעט בשפך כל נהר היה קיים ישוב ששימש גם נמל; ועד היום ניצבים קרוב לשפכי הנהרות תִלים המעידים על ישובי קדמונים, אשר שמרו על הכניסות האלה לפנים הארץ מפני שודדים ופולשים – מזה, ועסקו – בימי שלום – בסחר חוץ וסחר חופים – מזה. בשפך נחל הבשור ניצבים זה מול זה, שני תלים: תל אֶ־צַנַם מדרום (המאוחר יותר) ותל אל־עַג'ול מצפון (הקדום יותר). גם בשפכי נחל לכיש ונחל שורק יושבים תלים ניכרים. אולם התל הטיפוסי ביותר מסוג זה נמצא לפנים בשפך הירקון; מי שזוכר את תל־אביב מהימים שלפני היבנות תחנת החשמל המרכזית (תחנת רידינג), זוכר את התל הקטן שעליו ניצב המגדלור. היום נחפר התל ונעלם. במקומו אפשר לראות את שרידי הפינה הצפונית־המזרחית של מבצר קטן, שנבנה לראשונה בימי שלמה המלך (במאה הי' לפסה"נ), וחזר ונבנה במאה הח' או הז' לפסה"נ כמשמר חופים להגן על נתיב מים זה, המוביל אל פנים המדינה, מפני שודדים ומתנפלים מן החוץ[14]. על הסכנה שהיתה צפויה משודדים כאלה, ילמד תל אחר היושב על הירקון, על יד שבע הטחנות. תל זה, תל גריסה, הידוע יותר בפי אנשי הסביבה היהודים בשם הר נפוליאון, היה מקום נושב ומבוצר עד המאה הי"א לפסה"נ בקירוב. אז נידון בשריפה עצומה, אשר שמה אותו לחורבות עולם. כנראה היה זה מעשה ידיהם של מתנפלים מן הים, אשר פשטו על החוף והחריבו את הישובים הקרובים עד היסוד. ומן הירקון צפונה רבו הנמלים בשפכי נהרות ובשקערוריות חוף קטנות (כגון קיסרי ועתלית), עד עכו ועד בכלל.

אלה הם קויה האסטרטגיים העיקריים של ארץ ישראל, אשר עיצבו במידה מרובה את תולדות הארץ, והשלטונות השונים, שקמו ותכוֹנְנוּ בה למן ראשיתה ועד היום.

הערות

מאמר זה נדפס לראשונה במערכות יח – יט (תש"ד), עמ' 23 – 30.

1 עיין: N. Glueck, Explorations in Eastern Palestine, AASOR 18-19 (1939), pp. 91, 265.

2 עיין: ש. ייבין, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש"ך, עמ' 50 ואילך.

3 וכן שימשה דרך זו – והסתעפותה מערבה, אל מצרים, מדרום לים־המלח – נתיב ראשי (וביבשה – יחיד) לקשר בין כל השטחים המוסלמיים של סוריה ומצרים, בתקופה קיומה של מלכות ירושלים הצלבנית בתחומיה השלמים, ואף למסעי חיל־הסורים בהשתתפותו של צלאח א־דין למצרים ואחר־כך למסע הכיבוש של צלאח א־דין ממצרים לדמשק ולחלב, בעקפו לראשונה את ממלכת־הצלבנים על מנת לכתרה לבסוף.

4 עיין: B. Maisler, ZDPV 58 (1935), pp. 78ff.

5 ונראים הדברים שאפשר למצוא לדרך זו סימוכים גם בכתבי־המאֵרות המצריים, מן המאה הי"ט לפסה"נ.

6 השווה, למשל, ישי', כח – לד.

7 על מסע סנחריב עיין: מאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 286 ואילך.

8 עיין: ח. תדמור, ידיעות כד (תש"ך), עמ' 22–32.

www.daat.ac.il

9 באחד ממכתביו מספר מלך ירושלים ששיירה אשר שלח אותה למצרים נשדדה בשדה־אילון, ועיין: מכתב אל־עמארנה מס׳ 287.

10 מכתב זה מובא במאמרו הנ״ל של ב. מזר, עמ׳ 52.

11 עיין: ש. ייבין, עתיקות ב (תש״ז—תש״ח), עמ׳ 138; הנ״ל, מחקרים בתולדות ישראל וארצו, תש״ך, עמ׳ 25 ואילך.

12 כמובן, שאין סקירה זו מפרטת את כל הדרכים המשניות של ארץ־ישראל כגון: דרך ירושלים—יריחו: דרך עכו—מירון—חצור; ועוד. ועיין עוד בכרך זה במאמריהם של י. אהרוני, עמ׳ 426—437; מ. גיחון, עמ׳ 410—425; ז. קלאי, עמ׳ 132—145.

13 עיין: ב. גליק, עבר־הירדן המזרחי, תש״ד, עמ׳ 134 ואילך. ועיין עוד במאמריו של י. ליוור, בכרך זה, עמ׳ 192 ואילך, 222 אילך.

14 חורבות העיר העיקרית בקרבת שפך הירקון טמונות באל־ח׳רבה (קסילה), שחפר בה ב. מזר, ועיין: ב. מזר, ארץ־ישראל א (תשי״א), עמ׳ 45—71.

www.daat.ac.il